

РОЛЬ ЛЕГІТИМНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУХОВНОСТІ

УДК 321.7

Андрійчук Тетяна Сергіївна,
здобувачка НПУ імені М. П. Драгоманова

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНИХ МОДЕЛЯХ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджуються особливості інститутів громадянського суспільства в сучасних концептуальних моделях демократії. Проаналізовані властивості громадянського суспільства у ряді ідеологічних (ліберальна, соціальна демократія) та процедурних (конкурентна, плюралістична, корпоративна, деліберативна, партиципаторна демократія) моделей.

Ключові слова: моделі демократії, інститути громадянського суспільства.

Взаємозв'язок феноменів громадянського суспільства та демократії є складним і багатограним. З одного боку, громадянське суспільство – важлива умова функціонування демократії (хоча, безумовно, й не єдина), з другого – досвід пострадянських країн свідчить, що суспільство стає громадянським лише в умовах демократичного розвитку, тобто демократія є передумовою і гарантією стійкості громадянського суспільства.

Проблема впливу громадянського суспільства на розвиток демократії набула значної актуалізації наприкінці ХХ століття в рамках певного «ренесансу» ідеї громадянського суспільства, інститути якого визнали чи не головним суб'єктом боротьби з тоталітарним режимом у країнах Східної Європи. З іншого боку, саме у цей час увагу ряду дослідників привернули властивості громадянського суспільства, пов'язані не лише з утвердженням демократії, але й з її дальшим розвитком у країнах Західної Європи та США. Суттєвий внесок у переосмислення ролі інститутів громадянського суспільства в сучасному світі належить, зокрема, працям А. Арато, Ю. Габермаса, В. Гелстона, Л. Даймонда, Р. Дарендорфа, Б. Едвардса, Дж. Кіна, Р. Патнама, Ф. Шміттера та інших.

Особливості розвитку демократії, функціонування громадянського суспільства у посткомуністичних країнах, насамперед в Україні, є предметом дослідження й українських вчених, зокрема В. Андрущенко, О. Бабкіної, Г. Зеленько, А. Колодій, О. Корнієвського, М. Михальченка, Ф. Рудича, Є. Цокура, Ю. Шайгородського та ін. Варто зазначити, що у більшості праць українських дослідників підкреслюється взаємообумовленість розвитку громадянського суспільства та демократії. Дослідницька увага, здебільшого, акцентується на позитивному впливі громадянського суспільства на трансформаційні процеси. Водночас недостатньо уваги приділяється тому аспекту, що вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток демократії, їх роль і функції суттєво залежать від того, в рамках якої концептуальної моделі демократії громадянське суспільство розглядається. Мова йде як про ідеологічні моделі, ряд яких досі є актуальним у сучасному політичному світі (ліберальна, соціальна демократія), так і про так звані процедурні моделі, які сформовані у другій половині ХХ століття (конкурентна, плюралістична, корпоративна, деліберативна, партиципаторна демократія тощо). Дослідження ролі інститутів громадянського суспільства у різних концептуальних моделях демократії є особливо актуальним для країн, що трансформуються, у тому числі України. У таких країнах має відбуватися осмислене формування тієї чи іншої емпіричної моделі демократії (що базується на елементах однієї чи багатьох концептуальних моделей) з урахуванням конкретних чинників її розвитку та основних акторів, можливих позитивних і негативних сценаріїв.

Мета статті – дослідити роль інститутів громадянського суспільства у демократичному процесі, через розкриття їх сутності й визначення місця в основних сучасних концептуальних моделях демократії.

Повалення тоталітарного режиму в країнах Східної Європи та Радянському союзі ознаменувало, на думку багатьох дослідників, безальтернативність ліберальної ідеології. У цей час поняття «демократія» фактично стало синонімом поняття «ліберальна демократія» [5, с. 6]. Водночас така «універсалізація» і популярність ліберальної демократії слабо відображали традиційне розуміння цієї концептуальної моделі і ролі громадянського суспільства в її межах, формуючи натомість завищені очікування від її впровадження.

Слід звернути увагу, що ліберальна ідеологія визнає значну автономію індивідів від держави, функції якої є «мінімальними», «залишковими», «злом, без якого не можна обійтись» [1, с. 71]. Демократичний процес відбувається у формі компромісів між приватними інтересами, що забезпечується представницьким характером законодавчої влади. При цьому *концепція ліберальної демократії* зосереджується не на проблемі політичної участі (загальне і рівне виборче право визнається достатнім), а на захисті приватної сфери від державного втручання. У розумінні сучасних дослідників ліберальна демократія становить «політичний режим з добре розвиненими і надійно захищеними особистими та груповими свободами», до основних властивостей якого, зокрема, належать: виборність чиновників, конституційна обмеженість та підзвітність виконавчої влади, вільні вибори та періодична зміна правлячої політичної партії, наявність у громадян основних свобод (думки, поглядів, слова, друку, об'єднання, зборів, демонстрацій, подачі петицій), рівність громадян у цих свободах та їх судовий захист, діяльність значної кількості асоціацій, рухів, груп громадян та незалежних засобів масової інформації, можливість груп, що становлять меншість, виражати свої інтереси [3, с. 12, 14–15].

Як зазначає І. Шапіро, якщо запитати ліберального демократа, чому в демократичному суспільстві має значення громадянське суспільство, отримаємо відповідь: воно утворює ряд захисних структур між індивідом і державою [13, с. 23]. Таким чином, наявність розвиненої мережі інститутів громадянського суспільства вітається, водночас у рамках концепції ліберальної демократії вони покликані виконувати «негативні» функції стосовно держави: охорона прав і свобод громадян, уможливлення вирішення питань, що турбують громадян, на основі довіри та неформальної громадської співпраці і без державного втручання, недопущення свавілля державних інститутів. Також слід звернути увагу, що ліберальна демократія нормально ставиться до «деполітизації» громадян та незначного рівня громадської активності (хоча вбачає за необхідне гарантування державою відповідних прав і можливостей). Це, зокрема, яскраво ілюструє твердження Дж. Пламенаца: «добре, коли більшість громадян не створює в дійсності спілок, не скликає зборів та не оприлюднює тих думок, які можуть вплинути на їх правителів або більш ніж на жменю їх співгромадян; і водночас для демократії суттєво, якщо для цього вони володіють вміннями та можливостями» [16, р. 232]. З другого боку, ще один прихильник концепції ліберальної демократії Р. Дарендорф вважає, що в сучасних умовах громадянське суспільство стає надто наближеним до держави, втрачає незалежність і здатність чинити опір авторитаризму, а отже й передову демократичну роль [4, с. 90].

Концепція соціальної демократії, пов'язана з сучасними трактуваннями соціалістичної та соціал-демократичної ідеології (які досі є популярними у західному світі, хоч значно поступаються за впливом ідеології ліберальній), є більш широкою концептуальною моделлю, що позначає не лише демократію політичну, але й економічну та соціальну. Права та свободи громадян не заперечуються, а доповнюються принципами солідарності та справедливості, гарантом яких виступає держава. На відміну від ліберальної демократії у демократії соціальній громадянське суспільство традиційно вважається «серцевиною» політики. Прихильники сучасного розуміння соціалізму навіть прагнуть зробити цю ідеологію «синонімом демократизації громадянського суспільства та

держави» [6, с. 13]. Формування (у тому числі за участю соціальної держави) інститутів громадянського суспільства, насамперед громадських об'єднань, визнається одним з важливих факторів розвитку соціальної демократії [9, с. 122–123]. Особливе місце традиційно відводиться професійним спілкам як основним суб'єктам захисту соціальних прав громадян, хоча вітається плюралістична діяльність й інших громадських об'єднань, здатних виступати гарантами справедливості і солідарності у суспільстві, забезпечувати колективне планування та прийняття рішень. Крім того, як зазначає відомий прихильник соціальної демократії Дж. Кін, громадські об'єднання повинні мати більше повноважень, щоб тримати під контролем своїх політичних «представників», бути для влади «вічним більмом на оці» [6, с. 50].

Слід зазначити, що внаслідок певної «обмеженості» ідеологічних концепцій демократії у другій половині XX століття здійснювався активний пошук більш досконалих моделей, що завдяки певному набору процедур дозволили б, з одного боку, по-справжньому представляти інтереси громадян, а з другого – забезпечити більш фахове державне управління. На цей процес вплинуло переосмислення причин неефективності представницької демократії в довоєнній Європі, пізніше – кризові явища у західних політичних системах (зокрема, наприкінці 1960-х рр.), коли масові протестні рухи засвідчували суспільну недовіру до влади, а також ряд інших факторів. У результаті було сформовано ряд так званих процедурних моделей демократії, зокрема конкурентну, плюралістичну, корпоративну, деліберативну, партиципаторну моделі.

Роль інститутів громадянського суспільства у рамках процедурних моделей демократії також є функціонально різною.

Так, *концепція конкурентної (елітарної) демократії* (Й. Шумпетер, С. Ліпсет, Н. Боббіо та ін.) зосереджується на функціях і якостях політичної еліти, представники якої конкурують між собою за голоси виборців. Громадяни визнаються «некомпетентними» для інших форм політичної участі, крім виборів своїх представників. При такому підході інститути громадянського суспільства не є значними суб'єктами демократичного розвитку і не мають додаткових інструментів впливу на державну політику. Хоча політична еліта може тим чи іншим чином використовувати співпрацю з ними в якості додаткового інструменту конкурентної боротьби.

Плюралістична демократія (Р. Даль, А. Лейпхарт та ін.) вважає основними суб'єктами політики широке коло груп інтересів, у тому числі громадські об'єднання та асоціації. Громадянське суспільство у цьому випадку виконує функції збереження дальшого існування представницької системи на ринковій основі, орієнтуючись на зв'язок з державою [8, с. 375–376]. Розвитку демократії сприяє здатність інститутів громадянського суспільства підтримувати об'єднавчі тенденції, стимулювати багатоманітність, забезпечувати суперництво і баланс груп. При цьому значна увага приділяється питанню рівності представництва цих інститутів, а не соціально-економічній рівності (хоча значна нерівність також заперечується), пропорційності впливу, компромісу, згоди. Також у цій концептуальній моделі інститутам громадянського суспільства відводиться вагома роль сприяння пом'якшенню суспільних розколів, формування потенціалу політичного рекрутування, виконання громадських завдань, від яких звільняється держава.

Концептуальна модель *корпоративної (неокорпоративної) демократії* (Е. Дюркгейм, Ф. Шміттер, С. Перегудов та ін.) на відміну від концепції плюралістичної демократії вбачає основними суб'єктами демократичної політики обмежену кількість інститутів громадянського суспільства, як правило, монополістичних у певній сфері, галузі (насамперед, об'єднання виробників, підприємців, працівників). Як вважає Ф. Шміттер, класові, секторальні або професійні асоціації мають більшу компетентність, «ємність», координованість та посередницький потенціал, ніж вузькоспеціалізовані та дублюючі одна одну асоціації плюралістичної демократії, які в значній мірі залежать від вузького кола своїх членів [14, с. 282]. Важливими для демократичного розвитку при цьому підході є здатність

інститутів громадянського суспільства розробляти якісні пропозиції щодо вирішення політико-економічних проблем, розвивати конструктивні відносини з органами влади та бізнесом (соціальне партнерство або «трипартизм»). При цьому розвиток демократії в умовах наближеного до плюралізму неокорпоративізму передбачає участь у соціальному партнерстві більш широкого кола інститутів громадянського суспільства.

Починаючи з 1960-х рр., у якості певної «лівої» альтернативи ліберальній та плюралістичній демократії розвинулась концептуальна модель *партиципаторної демократії* (*демократії участі*). Прихильники цієї концепції (К. Пейтмен, Б. Барбер, Дж. Циммерман та ін.) впевнені, що представницькі інститути не діють належним чином в ім'я народу, тому участь у прийнятті широкого кола політичних рішень повинні здійснювати звичайні громадяни, які краще знають свої потреби. Для сприяння розвитку партиципаторної демократії важливою вже є не посередницька чи захисна функція інститутів громадянського суспільства, а його спроможність формувати потенціал безпосередньої участі громадян у прийнятті політичних рішень. Цей підхід багато в чому ґрунтується на ідеї А. Токвіля, що найкращою школою демократії є громадські об'єднання, які щоденно навчають громадян демократичному способу мислення і дій, популяризують демократичні цінності, зокрема толерантність, готовність до компромісу, довіру, чесність, обов'язковість. Ініціативи організованої громадськості в процесі розвитку партиципаторної демократії сприяють: по-перше, соціалізації громадян, розвитку у них почуття активності, свободи та солідарності, зростанню соціального капіталу; по-друге, розвитку реальної участі громадян у відстоюванні своїх конституційних прав і свобод [7, с. 27].

Деліберативна (дорадча) концепція демократії (Ю. Габермас, Е. Гутман, Дж. Коен, Д. Томпсон та ін.) пов'язана з широкою участю громадян у процесі обговорення, «зважування» політичних рішень. Зазначена модель ґрунтується на розмаїтті комунікативних форм раціонального формування політичної волі та залежить від сукупності справедливо врегульованих переговорних процесів і різних форм аргументації [2, с. 368]. Можна стверджувати, що саме у рамках цієї концепції інститути громадянського суспільства мають вирішальний вплив на розвиток демократії. Як підкреслює Ю. Габермас, вони є основою «культурно мобілізованої громадськості» – головного суб'єкта деліберативної демократії [2, с. 372], а Дж. Коен взагалі визначає деліберативну демократію як функціонування незалежної і плюралістичної асоціації громадян, що обговорюють проблеми колективного вибору [15, р. 161]. За допомогою формальних і неформальних комунікаційних мереж інститути громадянського суспільства розширюють сферу артикуляції та агрегації інтересів громадян, створюючи «дополітичні» переплетіння інтересів, в яких навіть слабкі інтереси мають можливість виходу в публічну сферу [8, с. 376]. Особливо важливою визнається роль інститутів громадянського суспільства у формуванні політичного порядку денного, обговоренні конфліктних питань та пошуку шляхів їх вирішення поза традиційними державними інститутами, які водночас орієнтуються на результати цього процесу при прийнятті політичних рішень.

Як бачимо, практично усі сучасні концептуальні моделі демократії (окрім конкурентної демократії) визнають значимість інститутів громадянського суспільства для розвитку демократичного процесу, водночас тлумачать їх роль по-різному. В одних концепціях ці інститути є «серцевиною» демократичного процесу, безпосередніми суб'єктами формування та реалізації політики (соціальна, деліберативна, плюралістична демократія), в інших – допоміжною основою для розвитку демократичних практик, сприяння формуванню політично активних громадян (ліберальна, партиципаторна демократія). Крім того, різняться й підходи до того, які саме інститути громадянського суспільства є більш важливими (наприклад, модель корпоративної демократії обмежує коло інститутів, покликаних бути активними гравцями політичного процесу).

Безумовно, проаналізовані концептуальні моделі демократії не є «нормативними» – політична система жодної сучасної країни не ґрунтується лише на одній із них. Натомість

йдеться про розвиток в кожній країні комплексної «емпіричної» моделі демократії, яка може поєднувати елементи тих чи інших концептуальних моделей. Водночас розуміння ролі громадянського суспільства, яка є різною в залежності від концептуальної моделі демократії, є особливо важливим для країн, що перебувають на шляху демократизації. Адже ефективність процесу демократизації та, відповідно, виправданість очікувань від функціонування інститутів громадянського суспільства суттєво залежить від того, наскільки осмислено та стратегічно вивірено впроваджується «національна» модель демократії.

На жаль, у вітчизняному політико-правовому просторі, як і в науковому середовищі нині відсутня системна дискусія щодо пріоритетної для України комплексної моделі демократії. Хоча поняття «демократія» активно застосовується у вітчизняному правовому полі, згадки конкретних моделей демократії, крім представницької, є поодинокими. Наприклад, у 2002 році у постановках Верховної Ради про рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань інтеграції України до Європейського Союзу та взаємовідносин з НАТО [10; 11] йшлося про необхідність закріплення стандартів плюралістичної демократії. У 2012 році у затвердженій Президентом України Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні в якості пріоритету визначено розвиток демократії участі [12]. Водночас розвиток цих моделей досі не підкріплено стратегічно вивіреними політичними рішеннями та деталізованими законодавчими актами. На практиці ж у політичній системі України відбувається хаотичний розвиток конкурентної та корпоративної демократії, що передбачають обмежений вплив інститутів громадянського суспільства. Спостерігається також несистемний розвиток лише окремих елементів ліберальної, деліберативної, партиципаторної демократії.

Хаотичний процес формування в Україні «національної» моделі демократії, відсутність виваженого підходу до цього питання з боку держави суттєво ускладнює розуміння ролі громадянського суспільства у розвитку демократії, формує у громадян не виправдані очікування від діяльності його інститутів, а у політиків – формальне ставлення до цієї діяльності. Таким чином, важливою є системна дискусія щодо пріоритетної для України комплексної моделі демократії, визначення ролі інститутів громадянського суспільства в її розвитку, а також розроблення відповідного законодавчого і нормативно-правового забезпечення.

Література:

1. Бодуен Ж. Вступ до політології / Ж. Бодуен ; пер. з фр. О. Марштуренко. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
2. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Ю. Габермас // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 364–372.
3. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
4. Дарендорф Р. У поисках нового устройства: Лекции на тему политики свободы у XXI ст. / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. Орган. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
5. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Ф. Закария ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Ладомир, 2004. – 383 с.
6. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Дж. Кин ; пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
7. Корнієвський О. А. Громадські ініціативи та їх роль у формуванні демократії участі / О. А. Корнієвський, Г. О. Палій // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 27–31.
8. Лаут Х.-И., Меркель В. Гражданское общество и трансформация / В. Меркель, Х.-И. Лаут // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц ; науч. ред. В. Гельман ; пер. с нем.

– Спб. ; М. ; Берлин, 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – С. 364–396.

9. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение / Т. Майер. – К. : Основні цінності, 2000. – 188 с.

10. Про Рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу : Постанова Верховної Ради України, 17 січня 2002 р. № 2999-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2999-14>. – Назва з екрану.

11. Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО : Постанова Верховної Ради України, 21 листопада 2002 р. № 233-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/233-15>. – Назва з екрану.

12. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України, 24 бер. 2012 р. № 212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>. – Назва з екрану.

13. Шапиро И. Демократия и гражданское общество / И. Шапиро // Полис. – 1992. – № 4. – С. 17–29.

14. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Политология: хрестоматия / сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 273–292.

15. Kohen J. Deliberation and Democratic Legitimacy / J. Kohen // Contemporary Political Philosophy : an Antology / ed. by R. Goodin, Ph. Pettit. – Malden MA, 2006. – 143–162 p.

16. Plamenatz J. Democracy and Illusion: An Examination of Certain Aspects of Modern Democratic Theory Democracy and Illusion / J. Plamenatz. – London, 1977. – 240 p.

Андрийчук Т. С. Институты гражданского общества в современных моделях демократии

В статье рассмотрены особенности институтов гражданского общества в современных концептуальных моделях демократии. Проанализированы свойства гражданского общества в ряде идеологических (либеральная, социальная демократия) и процедурных (конкурентная, плюралистическая, корпоративная, делиберативная, партиципаторная демократия) моделей.

Ключевые слова: модели демократии, институты гражданского общества.

Andriychuk T. Civil society institutions in modern models of democracy

The features of civil society institutions in modern conceptual models of democracy are considered in the article. The characteristics of civil society in a number of ideological (liberal, social democracy) and procedural (competitive, pluralistic, corporative, deliberative, participatory democracy) models are analyzed.

Keywords: models of democracy, civil society institutions.